

Тыповым для творчай манеры Якуба Коласа з'яўляецца выкарыстанне параўнанняў, якія ўключаюць у сябе **эпітэты** (касматыя хваёвыя і яловыя галовы трасуца, як у дзікім танцы), **метафары** (Вые бура, лес гамоніць, як на сходзе дзе народ), **эпітэты і метафары** (густая, высокая трава, як мора, калышацца на ветры). Пры гэтым адметны адбітак на вобразную танальнасць зборніка накладвае **прыём персаніфікацыі, адушаўлення** з'яў прыроды і навакольных прадметаў. Гэты прыём выступае як важнейшы элемент вобразнага мыслення Якуба Коласа: хатка крэхча, як старая бабка; песна збілісь нашы хаты, як авечкі ў летні жар; высокія, гарбатыя жураўлі студней, як панічы ў фраках, стаялі то там, то сям у вёсцы высока над стрэхамі хат. Вобразныя сродкі мовы ў зборніку, такім чынам, не ўспрымаюцца адасоблена, а ўтвараюць (разам з параўнаннямі) адно арганічнае цэлае.

Разгляд параўнанняў, ужытых Якубам Коласам у зборніку «Другое чытанне для дзяцей беларусаў», дае падставы зрабіць вывад, што вобразныя асацыяцыі пісьменніка абумоўлены пэўнымі ідэйна-вобразнымі сувязямі з усім кантэкстам, са зместам і жанрам твора, асаблівасцю светаўспрымання, тымі літаратурнымі традыцыямі, якія пісьменнік так плённа развіваў.

¹ Синельникова Л. Н. О взаимодействии тропов (метафор, перифраз, сравнений) в контексте стихотворения.— У зб.: Вопросы синтаксиса и лексики современного русского языка. М., 1973, с. 221.

² Гл.: Каўрус А. З крыніц народнай мовы.— Мінск, 1968, с. 6.

³ Прыклады падаюцца па выданню «Другое чытанне для дзяцей беларусаў» (Пецярбург, 1909), але ў сучаснай арфаграфіі.

⁴ Гілевіч Н. Удзячнасць і абавязак: Літаратурна-крытычныя артыкулы.— Мінск, 1982, с. 297.

⁵ Гілевіч Н. С. Вусная народная творчасць і сучасная лірычная паэзія усходніх і паўднёвых славян.— Мінск, 1978, с. 9.

⁶ Науменко И. Я. Творчество Янки Купалы и Якуба Коласа в контексте славянских литератур.— Мінск, 1983, с. 18.

Г. К. ЦІВАНОВА

МОВА ІНТЭРМЕДЫІ «ВАКХАНАЛІА» (1725 год)

У 1965 годзе С. Міско адшукаў у Дзяржаўным гістарычным архіве Літоўскай ССР рукапіс інтэрмедыі «Вакханалія», які датуецца 1725 годам. Большая частка тэксту гэтага твора напісана на польскай мове, але асобныя персанажы (сяляне Васіль і Селівон) размаўляюць па-беларуску. Урыўкі з інтэрмедыі былі апублікаваны ў 9-м нумары часопіса «Польмя» ў 1965 годзе. На жаль, у гэтай публікацыі лацінская графіка транслітарывана кірыліцай, што і выклікала некаторыя недакладнасці. Разам з іншымі драматычнымі творами XVIII стагоддзя інтэрмедыя «Вакханалія» па публікацыі С. Міско часткова аналізавалася У. В. Анічэнкам. Ён слухна назваў гэтыя творы «багатай крыніцай жывой мовы той пары, прадстаўленай у дастатковым аб'ёме і паўнаце»¹. Найбольш падрабязна змест і мастацкія асаблівасці інтэрмедыі разглядаюцца А. І. Мальдзісам у манаграфіі «На скрыжаванні славянскіх традыцый». Даследчык падкрэслівае, што ў жанравых адносінах «Вакханалія» набліжаецца да «Камедыі» Каятана Марашэўскага, якая ўзнікла ў другой палове XVIII стагоддзя, на зары новай беларускай літаратуры². Нам жа хочацца ў сваю чаргу адзначыць і пэўнае моўнае падабенства гэтых твораў. Яно глумачыцца аб'ектыўнымі ўмовамі іх узнікнення: на спрадвечнабеларускіх землях у польскім асяроддзі пішацца твор, сярод герояў якога сустракаецца і мясцовы селянін-беларус з яго «недарэчнымі» ўчынкамі і «мужыцкай» гаворкай. Ні аўтарства, ні месца ўзнікнення інтэрмедыі не вядомы. Праўда, А. І. Мальдзіс спасылаецца на тэатральную праграму, у якой названа «Вакханалія», што ставілася ў 1671 годзе ў Крожах (цяпер Кражай Літоўскай ССР). Поўны тэкст гэтай праграмы

на лацінскай мове быў апублікаваны ў 1910 годзе У. І. Разанавым³. Там змешчаны кароткі змест твора, з чаго становіцца відавочным, што фабула і дзеючыя асобы тут іншыя, чым у вядомай нам інтэрмедыі 1725 года. Такім чынам, тэма асмяяння прыхільнікаў Бахуса, запазычаная з заходнееўрапейскай драматургіі, была даволі папулярнай у XVII—XVIII стагоддзях і на камедыйнай сцэне Беларусі. «Вакханалія» ставілася, перапісвалася і перараблялася, відаць, неаднаразова і ў розных мясцовасцях. Кожны перапісчык мог уносіць змены па свайму густу і разуменню, а мову персанажаў-беларусаў, каб зрабіць іх вобразы больш жывымі і яскравымі, набліжаць да той гаворкі, якая была блізкай і роднай аўтару і глядачам. Усё гэта абумовіла магчымасць пранікнення ў мову помніка самых розных дыялектных рыс. Аналіз гэтых рыс і супастаўленне тэрыторый іх распаўсюджання ў сучасных беларускіх гаворках дазваляюць прыблізна ўстанавіць месца напісання твора.

Устанаўленне дыялектнай асновы мовы помніка мэтазгодна пачынаць з разгляду такіх з'яў, ізагласы якіх супрацьстаўляюць адна другой найбольш буйныя моўныя тэрыторыі. Тып сістэмы акання-якання з'яўляецца адрознівальнай рысай кожнага з асноўных дыялектаў беларускай мовы. Арфаграфія помніка ў асноўным базіруецца на фанетычным прынцыпе. Дзякуючы гэтаму аканне-яканне адлюстравалася тут даволі паслядоўна і прасочваецца на шматлікіх прыкладах. Такім чынам, нягледзячы на адносна невялікі аб'ём твора, мы маем магчымасць разгледзець гэтую з'яву больш-менш дэтальна. Так, у першым і іншых пераднаціскных складах этымалагічныя *o*, *e* перадаюцца праз *a* незалежна ад якасці націскага галоснага: *wada*, *ja tanu*, *rawaliusia* (20)⁴, *z mazhanu*, *z halawy*, *barada* (21); *czaho* (20), *tabie* (23); *zbiasilisia*, *biażycie* (20), *ciabie*, *siadzić*, *mianie*, *nie pasciarochsia*, *iana*, *niachay*, *pryniasci* (21), *wiarcić* (22), *ciapier* (23), *rawiadu* (24). Аднак аканне не распаўсюджваецца на канцавы адкрыты склад, там захоўваецца этымалагічнае *o*: *heto*, *lichu*, *krywo* (20), *dobro*, *sielskaho*, *sieno* (21), *ledwo*, *cicho* (22), *swierdo*, *krepko*, *pouno*, *niczoho*, *da taho* (23), *lubo bylo* (20), *zrobilo* (24). Гук *e* ў паслянаціскных складах таксама захоўваецца: *do berehu* (20), *czerep*, *piered nim*, *hutercie*, *choczenie* (21), *czerez* (23). Разам з тым сустракаецца і цэлы шэраг напісанняў па гісторыка-этымалагічнаму прынцыпу: *potop* (20), *podziakawau*, *z kotorym*, *u holowu* (21), *na dorozu*, *do toho* (23), *do ktoroho* (24); *perespisia*, *nie biesisia*, *wieliki* (20), *lezu*, *ieszcze* (23). Такім чынам, у помніку адлюстравалася недысімілятыўнае няпоўнае аканне і недысімілятыўнае яканне — рысы, характарызуючыя паўднёва-заходні дыялект беларускай мовы. У галіне кансанантызму заўважым адсутнасць падаўжэння зычных на месцы спалучэння «зычных+*j*»: *zboża* (21), *swinia* (23). Як відаць з карты № 64 ДАБМ, такое вымаўленне сустракаецца ў гаворках крайняга захаду, паўднёва-заходніх і частцы сярэднебеларускіх гаворак.

З марфалагічных рыс звяртае на сябе ўвагу двухскладовы канчатак *-оу* ў творным склоне адзіночнага ліку назоўнікаў на *-а*: *sluhoiu* (24); канчатак *-а* ў вінавальным склоне множнага ліку назоўнікаў ніякага роду і множналікавых: *u luka charoszyie*, *ra drowa* (23). Прыметнікі прадстаўлены пераважна поўнымі формамі: *hololedz krypkai* (20), *barada maia milaja hdzie?*, *(wino) kisleie* (21), *horkaie lichu* (23), *twaia milaja matuchna* (24). Побач са звычайнымі формамі прыналежных прыметнікаў (*ranska halouka*, *waytowa swinia* (23)) адзначана форма з двухскладовым канчаткам: *waytowaia swinia* (23). Такія формы найчасцей сустракаюцца ў гаворках поўдня і захада Беларусі. З двухскладовым канчаткам у помніку сустраэцца нават прыметнік «здаровы» ў традыцыйным фразеалагічным звароце: *budźcie zdarowyye* (21). Відаць, пад уплывам такіх форм узнікла і своеасаблівая форма азначальнага займенніка *сам* у назоўным склоне множнага ліку: *rusie samyye* (21). Прыцягваюць увагу і формы роднага склона адзіночнага ліку прыналежных займеннікаў *мой*, *твой*: *u Sieliwona toho* (23), *twoho pana* (24). Сучаснымі дыялектолагамі гэтыя формы адзначаны на поўдні і захадзе Беларусі.

Можна адзначыць таксама ўжыванне форм роднага склопу назоўнікаў у функцыі прамога дапаўнення ў словазлучэннях: *sera ...dziarżać, sachi kiarawać* (21), *szukać raduszek* (23). Канструкцыі такога тыпу сустракаюцца пераважна ў заходніх і паўднёвых гаворках, а таксама ў некаторых гаворках цэнтра Беларусі.

Усе пералічаныя вышэй з'явы маюць прыкладна аднолькавую тэрыторыю распаўсюджання: поўдзень і захад Беларусі. Больш дакладна вызначыць гаворкі, якія леглі ў аснову мовы помніка, дазваляюць наступныя факты. Дзякуючы фанетычным прынцыпу арфаграфіі ў помніку адлюстравалася выпадак асіміляцыі па глухасці: *nie pasciarochsia* (21). З карты № 46 ДАБМ відаць, што такое вымаўленне ўласціва гаворкам поўначы, захада і цэнтра Беларусі. Акрамя таго, адзначаны ўласцівыя паўднёва-заходняму дыялекту формы дзеясловаў трэцяй асобы адзіночнага ліку абвеснага ладу без канчатка *-ць*: *raznaie* (21), *każe* (23). Але ўсё ж колькасна пераважаюць формы на *-ць*: *każeć, waniaieć, wozmieć* (20), *nie lezieć* (21), *turaieć* (24). У наш час гэтыя формы характэрны для паўночна-ўсходняга дыялекту, ужываюцца ў сярэднебеларускіх гаворках, а ў паўднёва-заходнім дыялекце сустракаюцца толькі на поўначы ў адзінкавых выпадках. Асабліва цікавымі для нас з'яўляюцца формы другой асобы множнага ліку цяперашняга часу з націскным канчаткам *-це*: *siadzić, smieiaciosia* (20). Гэтыя формы характэрныя для паўночна-ўсходняга дыялекта і сярэднебеларускіх гаворкі. Часткова пранікаюць яны і на поўнач паўднёва-заходняга дыялекта.

Супастаўляючы прыведзеныя вышэй звесткі аб пашырэнні ўсіх разгледжаных намі моўных з'яў, можна зрабіць вывад, што ўсе яны сустракаюцца менавіта ў гаворках заходняй часткі Беларусі — Лідчыны або Смаргоншчыны. Лексічныя дыялектызмы таксама пацвярджаюць, што ў аснове мовы інтэрмеды ляжаць гаворкі паўночна-заходняй дыялектнай зоны. Сувязь гэтая добра прасочваецца ў параўнанні з матэрыяламі сучасных дыялектных слоўнікаў. Так, у помніку сустракаем дзеяслоў **барухацца** ў значэнні «духацца, спрачацца»: *twoho pana Sieliwon tuzaieć, każy hetoho zlodzieia usadzić za toie, szczo ważyusia z twaim panom baruchacsia* (24). Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча (т. 1, Мінск, 1979, с. 171)⁵ паказвае, што гэтае слова з такім жа значэннем распаўсюджана ў сучасных гаворках Дзятлаўскага, Слонімскага, Барысаўскага і Дзяржынскага раёнаў. Тое ж датычыць і назоўніка **балота** «граць на вуліцы, дарозе»: *swinia u balocie lażyc* (23); СПн-ЗБ, т. 1, с. 158—159, Пастаўскі, Швянчонскі, Шчучынскі раёны, Чыжэўская гміна (ПНР). **Барзо** «вельмі»: *nie barzo ia tabie ciapier brat* (23); СПн-ЗБ, т. 1, с. 170, Свіслацкі раён, Чыжэўская гміна. **Глузды** «мазгі»: *Hluzdy pamieszalisia u ciabie, nie wychmieliu ty czuprynu, iak baszu* (24); Сцяшкovich Т. Ф. Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці. Мінск, 1972⁶, с. 121, Карэліцкі раён. **Кіраваць, кяраваць** «правіць, накіроўваць»: *...sera u ton czas nie zdatan dziarżać u rukach u sachi kiarawać nie umieiu* (21); Сцяшк., с. 229, Навагрудскі раён; СПн-ЗБ, т. 11, с. 597, Шальчынскі раён (Літ. ССР). **Лэпскі** «лоўкі»: *Moy baśka taki byu remiasnik lepski, bo za dzień siem kop wumalacić wszelakoho zboża patrapiu* (21); Сцяшк., с. 229, Дзятлаўскі раён. **Паганін** «нехрысціянін»: *Sieliwon, czy biasisis ty ... abo tabie, pahaninie, swinia* (23); СПн-ЗБ, т. III, с. 287, Іўеўскі раён. **Паждаць** «пачакаць»: *pażdzy, panie Wasil, ... addam ia tabie za swoio wczwornasob* (23); СПн-ЗБ, т. II, с. 327, Гродзенскі, Свіслацкі, Пружанскі, Камянецкі раёны, Крынкаўская гміна. Няцяжка заўважыць, што ізалексы гэтых слоў перасякаюцца на тэрыторыі Гродзенскай вобласці.

Акрамя таго, неабходна адзначыць і вялікую насычанасць мовы інтэрмеды паланізмамі: **важыцца** — польск. *ważyć się* «адважвацца, асмельвацца»: *on ważyusia z twaim panom baruchacsia* (24); **вчворнасоб** — польск. *wczwórnasób* «чатыры разы»: *addam ia tabie za swaio wczwornasob* (23); **гололедзь** — польск. *gololedź* «галалёд»: *hololedź krupkaia musić być* (20); **вшелякі** — польск. *wszelaki* «розны, уся-

кі»: ... wymalacié wszelakoho zboża (21); заказаць — польск. zakazać «забараніць»: zakazali ... huteryć (24); здыбаць — польск. zdybać «злавіць, застаць»: nie mału nihdzie iaho zdybać (23); пастронэк — польск. pastronek «вяроўка»: ... pastronkom adchwastać chrupcianku (23); поводзь — польск. powódź «паводка»: ... ia tanu.— Bies ciebie nie wozmieć na toj powodzi (20); тылько — польск. tylko «толькі»: Paydu ... tylko upierad dowiedaiusia (23). Гэта з'яўляецца вынікам пэўных гістарычных прычын: Беларусь у часы стварэння помніка знаходзілася ў складзе Рэчы Паспалітай, з боку якой настойліва праводзілася палітыка апалачвання, акаталічвання мясцовага насельніцтва. Не толькі характар адукаванасці і густ аўтара спрыялі пранікненню паланізмаў у літаратурныя творы; даволі значная іх колькасць была засвоена і моваю простага народа. Нават і ў той невялікай колькасці лексем, якія намі прыводзіліся ў параўнанні з матэрыяламі сучасных дыялектных слоўнікаў, сустракаюцца яўныя паланізмы: *балота* (гразь), *барзо*, *лэпскі*, *паганін*.

Тым не менш, нельга катэгарычна сцвярджаць, што мова інтэрмедыі «Вакханалія» цалкам адпавядае сучасным гаворкам Лідчыны або Смаргоншчыны. Можна меркаваць, што стваралася інтэрмедыя ў пэўным прафесійным асяроддзі, дзе сутыкаліся носьбіты розных гаворак, або перапісвалася ў розных мясцовасцях. Гэтым, відаць, тлумачыцца некалякая непаслядоўнасць у сістэме дзеяслоўных форм (прысутнасць рыс паўночна-ўсходняга дыялекту) і наяўнасць слова *што* (*szczo*), якое ўласціва палескім гаворкам. У гэтай сувязі трэба зазначыць, што ў інтэрмедыі «Вакханалія», як і ў іншых аналагічных творах драматургіі XVIII стагоддзя, беларуская мова свядома супрацьпастаўлялася польскай. І калі аўтар у мове персанажа-беларуса, заснаванай на гаворцы пэўнай мясцовасці, дапускае ўжыванне элементаў іншых гаворак, то можна меркаваць, што ён ужо ўсведамляе беларускую мову як з'яву цэласную, як пэўную сукупнасць дыялектных рыс. Такая пазіцыя аўтара можа разглядацца як аб'ектыўная перадумова будучага працэсу фарміравання новай беларускай літаратурнай мовы.

¹ Анненка В. В. Развитие белорусского литературного языка в XVIII веке.— Вопросы языкознания, 1978, № 4, с. 49.

² Гл.: Мальдзіс А. І. На скрыжаванні славянскіх традыцый.— Мінск, 1980, с. 201.

³ Гл.: Резанов В. И. К истории русской драмы: Экскурсе в область театра незунтов.— Нежин, 1910, с. 404.

⁴ Прыклады прыводзяцца па арыгіналу. У дужках — нумар старонкі.

⁵ У далейшым — СПн-ЗБ.

⁶ У далейшым — Сцяшк.

Ф. М. ЛИТВИНКО

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРЕДЛОЖЕНИЙ С НЕАКТУАЛИЗОВАННОЙ ПРОПОЗИЦИЕЙ

Асимметричные синтаксические конструкции, план выражения которых неадекватен плану содержания, стали объектом пристального внимания исследователей. В данной статье предпринимается попытка проанализировать структуру и семантику некоторых из асимметричных синтаксических единиц и установить их статус в системе языка.

Предложение *Его* [Достоевского] *влияние на литературу XX века неоспоримо* (Ю. Трифонов. Как слово наше отзовется) находится в отношениях взаимозаменяемости с полипредикативной конструкцией *То, что он влияет на литературу XX века, неоспоримо*. Придаточной части сложного предложения соответствует номинализованная конструкция *влияние его на литературу XX века*. Сближение предикативной единицы с ее номинализацией оказалось возможным благодаря понятию пропозиции¹. Пропозиция — это разность, остающаяся в результате вычитания из общего значения предложения элементов смысла, привноси-